

A KELETI KÉRDÉS KEZDETEI

Nagyhatalmi politika és a görög felkelés

A 19. század második évtizedében jelent meg egy olyan kérdéskör az európai diplomáciában, amely az első világháborút lezáró békerendszerig vezető szerepet játszott.¹ Ez a probléma az akkor még három kontinensre kiterjedő Oszmán Birodalomhoz kapcsolódott, s a diplomáciában keleti kérdésként vált ismertté.²

A kifejezés röviden az európai hatalmak ellentéteit takarja a bomló Török Birodalom feletti befolyás megszerzéséért, illetve felosztásáért.³ A keleti kérdést a kialakuló világi piac, a gyarmatokért, illetve azok megtartásáért folyó hatalmi politika tűzte napirendre, s mint európai probléma a 18. század végén körvonalazódott. Egészen pontosan akkor, amikor az 1768–74-es orosz–török háborút lezáró kücsük-kajnardzsi békében⁴ Oroszország kijutott a Fekete-tengerhez s megkapta a dunai fejedelemségek s az Oszmán Birodalomban élő pravoszlávok feletti védnökség jogát. Ezt követően alakult ki az orosz külpolitika egyik fő iránya, melynek célja a Balkán vagy legalábbis egy része feletti befolyás, valamint Konstantinápoly és a szorosok megszerzése. E célok megvalósítása azonban már nem csupán az orosz–török erőviszonyoktól függött, hanem a többi nagyhatalomtól is. Mindenekelőtt Angliától, mert a szigetország számára az észak-amerikai gyarmatok elvesztése után India lett gyarmati rendszerének legfontosabb területe. Ezért élénken reagált minden olyan esetben, amikor valamelyik Európai hatalom veszélyeztette az India felé vezető utat. A közép- és közel-keleti orosz külpolitika pedig éppen ezt tette. A keleti kérdést azonban mégsem Oroszország robbantotta be az európai politikába, hanem Franciaország 1798 tavaszán az egyiptomi expedícióval.⁵ S ha ehhez hozzátesszük azt a tényt, hogy 1800-ban és 1801-ben a francia–orosz szövetség keretében nem csupán a Török Birodalom felosztásának a terve⁶ jelent meg, hanem egy francia–orosz közös katonai vállalkozás is India ellen,⁷ akkor Londonnak mindenképpen rá kellett döbbsennie arra, mit is jelent a keleti kérdés, hiszen az előbbieket egyértelműen bizonyították a Török Birodalom stratégiai helyzetét az India felé vezető úton.

Az egyiptomi expedíció után Franciaország kontinentális politikája a keleti kérdést háttérbe szorította, jóllehet Napóleonnak császárként is az volt a véleménye, hogy „*nagy dolgokat csak Keleten lehet véghez vinni*”. A Párizs számára másodlagos tényezővé vált térség arra mégis jó volt, hogy lekösse az orosz erőket a Dunánál,⁸ nyugtalanítsa az angolokat egy új földközi-tengeri francia vállalkozás lehetőségével,⁹ vagy egy francia–perzsa szövetséggel ijesztgesse az oroszokat és az angolokat egyaránt.¹⁰

Az 1807. július 7-én megkötött tilsiti béke egy időre lezárta a keleti kérdést. Az addig történtek azonban jelezték, hogy olyan problémáról van szó, ahol a hatalmi érdekek egyeztetése rendkívül nehéz, ezért a térség súlyos konfliktusok lehetőségét hordozza magában.

1821-ben, amikor a görögök felkelésével újra napirendre került a keleti kérdés, Európa a kongresszusok korát élte, s éppen a liberális mozgalmak megfékezésével, a forradalmak leverésével volt elfoglalva. S mivel a görögök is legitim uralkodójuk, a

szultán ellen léptek fel, első pillanatra semmiben sem különbözött ügyük a spanyol vagy az itáliai megmozdulásoktól, s így arra lehetett számítani, hogy ez is nagyhatalmi beavatkozást hoz a felkelők ellen. Az első reakciók valóban ezt az irányt erősítették.

Nagyhatalmi reakciók, érdekek

A lajbachi kongresszuson tartózkodó I. Sándor elítélte a forradalmat, s elismerte a szultán jogát arra, hogy megbüntesse a felkelőket. Hasonló véleménye volt a többi nagyhatalomnak is. Anglia pl. törvényesnek ismerte el a görögök elleni török fellépést.¹¹ Az éppen angol fennhatóság alatt álló Jón-szigetek¹² kapcsolatát megtiltotta a görögökkel, az angol flotta pedig átkutatta a görög hajókat, nehogy fegyvereket szállítsanak a felkelőknek. Egyedül az Egyesült Államokban volt a felkelés kezdetétől filhellen mozgalom, ez azonban a görög ügyön nem sokat segített.

A nagyhatalmak magatartása hamarosan megváltozott. Ez köszönhető volt annak, hogy a Porta nem vett részt a bécsi rendezésben, s a Szent Szövetségnek sem volt tagja, hiszen ahhoz csak keresztény uralkodó csatlakozhatott. A nagyhatalmakat így csupán a legitimitás elve kötelezhette el a birodalom oldalán. Az érdek azonban mindig erősebbnek bizonyul az elvvel vagy az ideológiával szemben. Ráadásul a görög felkelés ki-robbanásakor a bécsi rendezést végző hatalmak egysége sem létezett már, ahogy ez már látható volt Troppauban vagy Lajbachban. Mindehhez tegyük még azt, hogy a görög ügy a keleti kérdés részeként jelent meg, ezért legalább két hatalomnak, Oroszországnak és Angliának meg kellett vizsgálni, vajon a bécsi rendezés elvei és hatalmi érdekeik összhangban vannak-e egymással. S ha nem, melyik a fontosabb számukra. Legitimitás és hatalmi érdek konfliktusa, kettősége legjobban az orosz politikában figyelhető meg, hogy aztán az utóbbi kerüljön ki győztesen.

A görög felkelés nagyhatalmi vonatkozása több szempontból is érdekes. Itt kezdődik el az ún. balkanizálódás, egy birodalom kisállamokra való széthullása, melynek hosszú távú, s máig ható következményeként a nemzetközi élet áttekinthetetlenné, ellenőrizhetetlenné válik. De időnként már az adott pillanatban is kérdéses a konfliktus nagyhatalmi ellenőrzése. A folyamat ugyanis legalább két szálon fut: a felkelést, a forradalmat belső törvényszerűségei mozgatják, s ez nem mindig felel meg a hatalmi érdekeknek. A vezető hatalmak ugyanakkor lassan reagálnak, s mert megtehetik, kívánnak, hogy aztán olyan kompromisszumos megoldás szülessen, mely a résztvevők legtöbbjét nem elégíti ki. A megoldás ezért mindig magában hordta a későbbi konfliktusok lehetőségét. Az érdekek bonyolultsága miatt persze nem csupán a görög ügyet, hanem a keleti kérdés többi részét sem volt könnyű lezárni.

A nagyhatalmak egy része úgy vélte, hogy a Török Birodalom fennmaradása még mindig a kisebbik rossz, mintha egy energikus hatalom kezébe kerülne ez a stratégiai-lag fontos térség. Ezért különösen Anglia képviselte a birodalom integritásának elvét, s csupán az elengedhetetlenül szükséges reformok bevezetését támogatta, sürgette a keresztény lakosság érdekében. Megoldásként kínálkozott az is, hogy a hatalmak egymás között felosztják az Oszmán Birodalom területeit. E tervek elvileg a hatalmi egyensúly figyelembevételével készültek: a dunai fejedelemségeket és Bulgáriát az oroszoknak osztották, a Balkán nyugati részét Ausztriának, Krétát és Egyiptomot az angolok kapták, a franciák pedig valahol Kis-Ázsiában számíthattak területekre. A gyakorlatban a felosztási elképzelések megvalósítása a mindenkori erőviszonyok függvénye volt, de

közös megelégedésre sohasem lehetett számítani.¹³ Harmadik variációként az a lehetőség is felmerült, hogy független államokat hoznak létre.

Bármelyik megoldást is nézzük, nem csupán a nagyhatalmak, hanem az adott térségben élő népek elégedetlenségével is számolni kellett. A keleti kérdés bonyolultságát jól mutatja a 19. század húszas éveinek egészét átfogó görög ügy.

A görögök és a Porta

Kelet-Európa egyik legpolgárosodottabb népe a görög volt. Ez különösen a diaszpórára volt érvényes. Londontól Odesszáig a jelentősebb európai városokban görög kolóniák, kereskedelmi társaságok működtek.

Gazdasági súlyuk a Török Birodalomban is jelentős volt. Ezt jól jelzi az, hogy görög területen a föld 54%-a kezükben volt. A búza és a gyapot egyharmadát, valamint a mazsola nagy részét exportálták. Thesszáliában, Epiruszban hajóépítő, textil- és bányászati manufaktúrák működtek. Ambelákiában pl. 24 műhely volt a 18–19. század fordulóján 2 ezer munkással. A 18. század végén Thesszaloniki 60 ezer, Szerresz 30 ezer, Larisza 20 ezer lakosa pedig a városiasodás fejlődéséről tanúskodott. Az 1800-as évek elején a görög szigeteken 536 vitorlásról tudunk, 131 410 tonna úrtartalommal. A kücsük-kajnardzsi béke s a napóleoni háborúk miatt a földközi-tengeri hajózás a görögök kezébe került. Kereskedelmi hajóik orosz lobogót használhattak, a legtöbb nemzet hajójának legénységében pedig görögök is voltak.

A fanarióták¹⁴ néven ismert görögség bank- és kereskedelmi tevékenység, valamint azáltal vált befolyásossá, hogy fontos pozíciókat töltött be az oszmán adminisztrációban. Mint khodzsabasiszok, azaz előljárók részt vettek az adók behajtásában, elosztásában, s a helyi ügyek intézésében. A birodalom az európai hatalmakkal való kapcsolattartásban is felhasználta őket.¹⁵

A görögség vallási, kulturális befolyása sem elhanyagolható a birodalomban. A görög a művelt szinonimája volt a Balkánon. A peći (ipeki) patriarchátus, valamint az ohridi érsekség megszüntetésével az 1770-es évektől a konstantinápolyi patriarcha, tehát szintén görög befolyás érvényesült a balkáni egyházban Montenegro kivételével. Ezek után joggal vetődik fel a kérdés, miért robbant ki az egy évtizedig tartó felkelés, amikor a gazdaságban, kultúrában, a görögkeleti vallásban egyértelmű görög fölény volt, s a görögök a politikai életben is fontos szerepet játszottak.

A függetlenség eszméje és kísérlete

Az okok egyik csoportja a fanariótáknál keresendő, akik a bizánci kultúra örököseiként, hordozóiként a *Nagy Eszméről*, a Bizánci Birodalom felújításáról ábrándoztak. Sőt az 1780-as években mint a dunai fejedelemségek hospodárai kimunkálták a görög föld felszabadításának tervét, mely külső, elsősorban orosz segítséggel képzelte el az oszmánoktól való megszabadulást. A fanarióta *Nagy Eszme* egy új soknemzetiségű birodalmat jelentett, amelyben a görög nyelv töltötte volna be az összekötő kapocs szerepét, a politikai elitet pedig a görög nemesség adta volna. Ezek a gondolatok figyelhetők meg Rigasz Feraiosz (1757–1798) költészetében és politikai tevékenységében. Az irodalmi élet egyik vezéregyéniségéként Bécsben dolgozott, s egy Balkán Köztársaság

megteremtése volt a célja, amely a felszabadított balkáni népeket, a törököt is beleértve, fogta volna össze Kis-Ázsiától Moldváig. 1797-ben már a felkelés résztvevőinek összegyűjtését is elkezdte.¹⁶ Politikai nézeteiben, terveiben a francia hatás is megfigyelhető, hiszen személyes kapcsolata volt a párizsi direktóriummal, s az 1793-as alkotmányt tartotta mintának.¹⁷

Az önállósodási törekvések másik szálát a francia hatás jelentette. Ez jelentkezett a személyes kapcsolatokban, illetve abban, hogy 1797-ben a franciák megszállták a Jón-szigeteket, s polgári rendet vezettek be. A francia hatás érzékelhető a görög matrózokon keresztül is, akik a francia flottánál dolgoztak.

A függetlenségi törekvéseket erősítették az Oszmán Birodalom rebellis erői, mindekelőtt Ali janinai pasa, aki Epirusz, Thesszália, Nyugat-Macedónia, Közép-Görögország és Morea területeit ellenőrizte. Európai mintájú hadsereget szervezett, amelyben a görög felkelés számos vezéregyénisége is szolgált.

A függetlenségi törekvéseket erősítő legfontosabb tényező azonban maga az Oszmán Birodalom volt, ahol a gyakran jelentkező anarchia nem kedvezett a görögöket különösen érintő üzleti tevékenységnek. A kereskedő külföldön sem számíthatott védelemre, mivel a birodalom nem nyitott konzuli irodákat. A 18. században már elkezdődött reformkísérletek elvileg orvosolhatták volna e gondokat, hiszen ahhoz, hogy a belső anarchiát okozó egyik tényező, a janicsárokat megtörjék, a szultánok számíthattak a birodalom elnyomott népeire. A reformok azonban nagyon lassan haladtak előre, ráadásul nem is volt biztos, hogy pl. a görögök számára a központi hatalom megerősödése mindenképpen kívánatos. Ez ugyanis a nem muzulmán népek befolyását csökkenthette.

A felkelést kirobbantó titkos társaságok tevékenységében a felsorolt hatások közvetve vagy közvetlenül érvényesültek. Az európai szabadkőművességgel is kapcsolatban álló görög titkos szervezetek Ausztriában, Franciaországban, orosz földön, a dunai fejedelemségekben s a Jón-szigeteken jöttek létre.¹⁸ E társaságok nagyhatalmi háttére is megvolt, hiszen Thesszáliában pl. egy francia ügynökség hozott létre ilyen szervezetet 1800-ban, s innen küldte el ügynökeit Epiruszba vagy a Peloponnészoszra.

A felkelés születésében közvetlenül szerepet játszó Philiki Eteria 1814-ben Odesszában jött létre, kb. 30 résztvevővel. A három alapító kereskedő¹⁹ a fanarióták által már megfogalmazott célokat építette be a társaság programjába: külső, orosz segítséggel létrehozni egy görög államot, melynek Konstantinápoly a fővárosa. Az orosz nagyhatalmi háttér azonban nem volt egyértelmű, a Kapodisztriaszal (1776–1831)²⁰ való kapcsolatteremtés 1817-ben – a társaság vezetőjeként számoltak vele – még nem jelentett orosz támogatást. Kapodisztriasz ugyanis a görög ügy megoldását egy orosz–török háborútól várta, s a görögök számára legfeljebb a kultúra, az oktatás területén látott aktivitásra lehetőséget. A szervezet ennek ellenére látványosan fejlődött, mert ezt a kapcsolatot hivatalos orosz támogatásnak vette, s a szervezés során a résztvevőkben azt tudatosította, hogy Oroszország tudtával történik minden. Ezt látszott igazolni az, hogy a Balkánon működő orosz konzulok – általában görög származásúak – segítségével történt a toborzás. A szervezet 1818-ban Konstantinápolyba tette át főhadiszállását, s innen építette ki hálózatát a Balkánon. 1820-ban a társaság élére Kapodisztriasz Ypszilanti Sándor orosz tábornokot,²¹ a cár szárnysegédét javasolta, s ez szintén azt erősítette, hogy a szervezkedés mögött a hivatalos Oroszország áll. Barbara Jelavich azonban azt hangsúlyozza, hogy Kapodisztriasz nem tájékoztatta a cárt a szervezkedésről. Azt azonban nehéz elképzelni, hogy Sándor cár ne tudott volna az egészeiről, legfeljebb nem tulajdonított

nagy jelentőséget ennek, hiszen ez egy volt az Európa-szerte működő és szervezkedő társaságok között. A görögök mozgalma azonban az első egyike volt, amelyik tudatosan törekedett a forradalomra, s ennek nemzetközi háttérét is igyekezett megteremteni.

Az Ypszilanti vezetésével kidolgozott program a felkelés központjaként a Peloponnészoszt, azaz Moreát jelölte meg. A felkelést azonban a dunai fejedelemségekben indították, hogy görög–román együttműködéssel kiszorítsák a törököket. A román fejedelemségekben számítani lehetett a fanarióta vezetés, valamint Tudor Vladimirescu²² 1821 januárjában indított felkelésének erőire. Fontos volt az is, hogy az akció beindulásakor milyen magatartást tanúsít Szerbia. Megnyerése érdekében a hivatalos vezetéssel s az emigrációval egyaránt tárgyaltak. Miloš szerb fejedelem nem állt a szervezkedés mellé. A Besszarábiában élő Karadjordje, az első szerb felkelés vezére azonban csatlakozott Ypszilantiék mozgalmához.²³ S bár Moldva fejedelme, Mihai Suțu valóban együtt működött velük, és a Tudor Vladimirescuval való együttműködés is sikeresen indult,²⁴ a dunai fejedelemségekre alapozott remények mégis elhibáztak voltak.

Ypszilanti néhány társával 1821. március 6-án Besszarábiából indította meg az akciót. Hiába sikerült azonban Moldvában átvenni a kormányzást Suțutól, Ypszilanti mozgalma gyorsan elszigetelődött. Ezt mutatta, hogy kiátkozta őt a konstantinápolyi pátriárka, s az éppen Lajbachban tartózkodó I. Sándor pedig elítélte vállalkozását. Ypszilanti helyzete a dunai fejedelemségekben sem volt jobb: elmaradt a tömegek csatlakozása. Vladimirescu felkelése ugyanis elsősorban szociális célokat követett, s a fanarióták ellen irányult, nem pedig a Porta ellen. Ráadásul Ypszilanti és Vladimirescu konfliktusba került egymással. Mivel a román felkelés vezetője azt követelte, hogy a görögök hagyják el a dunai fejedelemségeket, Ypszilantiék elrabolták őt, majd megölték. Ez sem segített azonban abban, hogy a Vladimirescu felkelésében részt vevő pandúr csapatok feletti ellenőrzést megszerezzék, s 1821 júniusában Ypszilanti Dragasani-nál vereséget szenvedett a töröktől. Ezt követően Magyarországra menekült, ahol az osztrák hatóságok elfogták és Metternich utasítására Munkács várába internálták. Dragasani után a törökök megszállták a dunai fejedelemségeket. A görög felkelést azonban ez nem állította meg.

Ypszilanti mozgalma hatására még április 6-án Germanosz patراسzi püspök kítűzte a felkelés zászlaját az Aghia Lavra kolostorra. A nagyhatalmak már jelzett, s a görögöket elítélő első reakciója hamarosan módosult. A legizgalmasabb változás az orosz diplomáciában figyelhető meg.

A felkelés és a nagyhatalmak

A görög felkelés kirobbanásának idejére I. Sándor Metternich hatására ismét konzervatívvá vált, ezért ítélte el Lajbachban nem csupán Ypszilanti vállalkozását, hanem a görög felkelést is. Ez azonban nem akadályozta őt abban, hogy az orosz hatalmi érdekeket érvényre juttassa e legitimitásnak szintén ellentmondó ügyben. Az oroszok számára a kiskaput a vallás jelentette, hiszen a kücsük-kajnardzsi béke értelmében a birodalomban élő keresztények protektorai voltak. S bár a legitimitás szellemében elismerték a Porta jogát a felkelők megbüntetésére, az előbbire hivatkozva viszont már tiltakoztak az ellen, hogy a törökök ártatlan keresztényeket mészároltak le. Sőt, Sándor Lajbachból hazatérve arra hatalmazta fel Sztroganov bárót, konstantinápolyi követét, hogy készítse elő a diplomáciai kapcsolatok megszakítását a Portával. Erre 1821 augusztusában került sor. A szakításban természetesen nem csupán vallási kérdések játszottak szerepet, ha-

nem az orosz balkáni törekvések is, melyeket sértett az, hogy a török megszállta a dunai fejedelemségeket.²⁵ Sztroganov ezért még 1821. július 18-án egy Kapodisztriasz által megfogalmazott ultimátumban követelte a töröktől a fejedelemségek kiürítését, s a választ meg sem várva július 31-én orosz hajón elhagyta a török fővárost. Az osztrák és az angol diplomácia hiába igyekezett ezt a lépést megakadályozni,²⁶ csupán annyit tudtak elérni, hogy maguk is elfogadták az orosz követelést, és mint az európai hatalmak közös kívánságát közölték a Portával. Az orosz álláspont azonban hamarosan megváltozott, s ebben a görög földön lezajlott események játszottak szerepet.

A felkelés kibontakozását elősegítette az, hogy a dunai fejedelemségek és Ali janinai pasa a Nyugat-Balkánon jelentős török erőket kötött le. A Porta a görögök ellen csak azután tudott jelentősebb csapatokat küldeni, hogy 1822 januárjában leverte a janinai pasát. A görögök azonban a Peloponnészoszon és a Korinthoszi-szorostól északra eső területeken tartani tudták magukat. Sőt, 1822 januárjában az Epidauroszba összehívott kongresszuson kikiáltották a függetlenséget, s Alexandrosz Mavrokordatoszt választották meg a végrehajtó hatalom fejének. A törökök válasza a konstantinápolyi görög pátriárka felakasztása, illetve a Chiosz-szigeti mészárlás volt 1822 áprilisában. Ezek az események biztosították a görögök számára a nyugati közvélemény szimpátiáját, s hozzájárultak a filhellén mozgalom kialakulásához nem csupán Európában, hanem az Egyesült Államokban is.²⁷

A nagyhatalmi diplomácia reagálása lassú volt. A veronai kongresszuson az osztrák álláspontot, a be nem avatkozás elvét fogadták el, a kongresszusra érkezett görög küldöttekkel pedig nem tárgyaltak. Az angolok azonban 1823-ban már hadviselő félnek ismerték el a görögöket, 1824-ben pedig kölcsönt bocsátottak ki számukra. Az angol magatartás változását egyrészt abban kell keresnünk, hogy fokozatosan eltávolodott a Szent Szövetség hatalmaitól. Másrészt gyakorlati okok mozgatták a váltást: a földközi-tengeri brit kereskedelem számára kedvezőtlen volt a görög földön zajló fegyveres konfliktus, miközben tarthatott attól, hogy Oroszország London érdekei ellenére próbálja megoldani a görög ügyet. A brit félelmek jogosak voltak, mivel 1824 januárjában Nesselrode²⁸ három görög fejedelemség létrehozását javasolta.²⁹ Az orosz terv szerint mindhárom fejedelemségben görögök lettek volna a kormányzók, de török fennhatóság alatt. Pétervár ezzel el akarta kerülni, hogy egy olyan nagy Görögország jöjjön létre, mely zavarja az orosz politikát. A tervet azonban se a nagyhatalmak, se a görögök nem fogadták el.³⁰ Nesselrode ezért nagyköveti találkozót hívott össze Pétervárra 1825 elején, de ez sem erősítette meg az orosz álláspontot. Canning ugyanis hazahívta nagykövetét, az osztrák Lebzeltern gróf pedig Metternich utasítását követve azt javasolta, hogy tartózkodjanak a beavatkozástól, s fogadják el a görög-török küzdelem végeredményét, akár az egyik, akár a másik fél kerül ki győztesen. Görög győzelem esetén még azt is elfogadhatóbbnak tartotta, hogy a görögök kapjanak függetlenséget, minthogy orosz befolyás alá kerüljenek. A tanácskozást követően 1825 februárjában a cár aztán kijelentette, hogy nem háborúzik a törökkel, ha erre nem kényszerítik.

Az 1821 és 1825 közötti évek nagyhatalmi diplomáciájában tehát nem sok minden történt. Ezt nem csupán az óvatosság, a kivárás magyarázza, hanem a görög felkelés belső helyzete is. Arról van szó, hogy 1823 és 1825 között gyakorlatilag polgárháború alakult ki a görögök között, s egyik félnek³¹ sem sikerült meghatározó szerephez jutni. Ez nem könnyítette meg a nagyhatalmak dolgát, hiszen nem volt olyan politikai erő, amelynek az oldalán érdemes lett volna a beavatkozást akár fontolgatni. Ráadásul pattsúlyzat alakult ki a görögök és a törökök között, s ez is a kivárás politikáját erősítette.

A nagyhatalmi magatartásban 1825 után alapvető változás következett be. Ennek oka az volt, hogy II. Mahmud szultán a görög kérdést egyik alattvalója, Mohamed Ali egyiptomi helytartó katonai segítségével igyekezett megoldani. A Porta nem véletlenül fordult Egyiptomhoz, mivel Ali elsősorban francia közreműködéssel fegyelmezett, modern szárazföldi hadsereget és tengeri flottát hozott létre. A beavatkozás Ali hatalmi ambícióival is találkozott, s ez kifejeződött abban a kérésében is, hogy a segítség fejében, s természetesen győzelem esetén Kréta szigetét magának, Moreát pedig Ibrahim fiának, a Hellászba küldött egyiptomi erők parancsnokának kérte. A feltételeket a szultán elfogadta. Az egyiptomiak még 1824-ben elfoglalták Krétát, majd 1825 elején partra szálltak Moreában s egyesültek Resid pasa török erőivel. A török politikának ez a váltása gyors sikert hozott. 1825-ben elesett Navarino, 1826-ban Misszolonghi, a felkelők székhelye és 1827-ben Athénnel együtt Morea nagy része is a törökök kezére került.³² 1827-ben a török vezetés arról értesítette Londont, hogy a görög ügy megoldódott. A nagyhatalmi aktivitás viszont éppen ekkor erősödött meg.

Az európai hatalmi központok érdeklődésének fokozódása 1825-től az egyiptomi beavatkozástól figyelhető meg, mely a térség erőviszonyainak megváltozását jelezte. Ezt érzékelték a görögök is. Kétségbeesett helyzetükben – miután I. Sándor elhatárolta magát egy orosz–török háborútól – 1825 augusztusában felajánlották Londonnak, hogy „*Görögország nemzeti függetlenségének, szabadságának és politikai létének szent ügyét*” Anglia oltalma alá helyezik. A brit vezetés ezt nem fogadhatta el, félve egy orosz beavatkozástól a Balkánon. Inkább arra törekedett, hogy együtt működjön az oroszokkal. Canning brit első miniszter ettől azt várta, hogy az orosz politika így ellenőrizhetővé válik, s meg lehet akadályozni egy orosz–török háborút.

Az együttműködési készség orosz részről is megvolt. Nesselrode szintén erre utasította londoni nagykövetét, Lieven herceget. Ennek a politikának az a közös érdek volt az alapja, hogy Egyiptom ne erősödjön meg a térségben, s ne boruljon fel a hatalmi egyensúly a Földközi-tenger keleti medencéjében. Görög ügyben I. Miklós, az új orosz cár is elfogadta a kooperációt, de arra vigyázott, hogy a támogatás monopóliuma ne Anglia kezébe kerüljön. Éppen ezért az orosz vezetés kettős politikába kezdett: együttműködés görög ügyben, de önálló politika orosz–török viszonylatban. A gyakorlatban ez úgy jelent meg, hogy I. Miklós a Portával szemben a dunai fejedelemségek ügyét helyezte első helyre, mert ez nem sértett angol érdekeket, míg orosz–angol viszonylatban a Londont is érdeklő görög ügy volt az együttműködés területe. E politika szellemében Pétervár 1826. március 17-én ultimátumban követelte a Portától az 1812-es bukaresti béke pontjainak betartását.³³ A görög kérdésben pedig az I. Miklós koronázására Pétervárra érkezett Wellington herceg, Canning megbízottja tárgyalta az oroszokkal, melynek az 1826. április 4-én aláírt angol–orosz protokoll, vagy más néven a pétervári jegyzőkönyv lett az eredménye. Ebben az egyezményben Anglia és Oroszország azt követelte a Portától, hogy szüntesse be a görögök elleni hadműveleteket, Görögország számára pedig autonómiában egyeztek meg a szultán hatalmának névleges fenntartása mellett. E megállapodást ismertették a többi nagyhatalommal is, de Ausztria, Poroszország ellenezte mindenféle beavatkozást. Metternich attól tartott, hogy az egyezményt követően Oroszország befolyása növekedni fog, ezért arra utasította nagykövetét, hogy mindenben támogassa a Portát. Ha pedig ez nem vezet eredményre, akkor inkább egy független görög állam létrejöttét kell támogatni. Metternich félelme igaznak bizonyult. Az orosz befolyás erősödését jelezte, hogy már 1826-ban Kapodisztriaszt jelölték Görögország helytartójának, majd az 1827-ben Troezenében megtartott nemzetgyűlés 7

évre megválasztotta az első görög köztársaság elnökének. Megválasztásával az orosz párt is megalakult. Természetesen a térségben érdekelt többi nagyhatalomnak, így Angliának és Franciaországnak³⁴ is megvoltak a hívei a görög felkelők között, akik a törökökkel szemben támogatást vártak tőlük.

Konstantinápoly az ellene formálódó nagyhatalmi tömörülést igyekezett megosztani. Ezt szolgálta az orosz ultimátumra adott török válasz, az 1826. október 7-én aláírt akkermiani konvenció, amely kielégítette az orosz követeléseket. A konvencióban a Porta elismerte a dunai fejedelmek jogát arra, hogy belső szabályzatukat maguk dolgozzák ki, s azt is, hogy Szerbia belső autonómiával rendelkezzen.³⁵ Ezenkívül a három fejedelemséget orosz védnökség alá helyezték.

A nagyhatalmak megosztása nem sikerült a Portának, sőt, tovább bővült a vele szemben fellépők köre. Canning még 1826 szeptemberében Párizsba utazott, hogy rávegye a franciákat a pétervári egyezményhez való csatlakozásra. Ez nem volt nehéz a francia közvélemény filhellén magatartása, X. Károly görögbarátsága, s nem utolsósorban amiatt, hogy Franciaország gazdaságilag és politikailag egyaránt érdekelt volt a térségben. Végül azt sem szabad elfelejteni, hogy minden nemzetközi konfliktus jó alkalmat kínált a francia külpolitikának az 1815-ös rendezés revideálására. A tárgyalások eredményeként 1827. július 6-án Londonban angol–francia–orosz egyezményt írtak alá a görög védelmében. A londoni egyezmény azt követelte a Portától, hogy fejezze be hadműveleteit és adjon autonómiát a görögöknek. Az egyezmény titkos záradéka fegyveres fellépésre is feljogosította az aláíró hatalmakat. Mivel a török vezetés elutasította a követeléseket, ezért a szövetségesek tengeri blokáddal akarták kikényszeríteni a fegyverszünetet. A Sinjavin orosz, Codrington brit s Rigny francia admirális által vezetett flották blokád alá vették a görög partokat Moreánál, s 1827. október 20-án a navarinói öbölben horgonyzó török és egyiptomi flottát megsemmisítették.

Navarino új helyzetet teremtett görög ügyben. Bekövetkezett ugyanis az, amit Anglia el akart kerülni: egy orosz–török konfliktus lehetősége. A brit politika ezért alapvető változáson ment keresztül. Ezt mutatta az, hogy London, a diplomáciatörténetben szinte példátlan módon, sajnálatos esetenek nevezte a szövetségesek navarinói győzelmét. Az ekkor már miniszterelnök Wellington pedig szakított Canning³⁶ Pétervárral kooperáló politikájával, s arra törekedett, hogy korlátozza az oroszokat. S bár Navarínót követően a londoni egyezményt aláíró hatalmak és a Porta között 1827 decemberében a diplomáciai kapcsolatok megszakadtak, az ellentétek mégis elsősorban orosz–török viszonylatban éleződtek ki. Ezt mutatta az akkermiani egyezmény érvénytelennek nyilvánítása, az oroszok ellen hozott olyan intézkedések, mint áthaladási joguk megszüntetése a Boszporuszon, vagy áruik lefoglalása, s végül a szent háború meghirdetése Oroszország ellen. Ennek következményeként 1828 tavaszán Pétervár csapatokat vont össze a török határon, majd május 4-én 100 ezer orosz katona átlépte a Prut vonalát.³⁷ A háború a Balkánon két hadjáratot jelentett: az 1828-as esztendőben a román fejedelemségekben az erődök ostroma foglalta le az oroszokat; 1829-ben pedig a Dibics vezette orosz erők már bolgár területen jártak. Mivel a szultán 1826-ban felszámolta a janicsárokat, s modernizált erőket még nem tudott a helyükre állítani, így az oszmán hadsereg szétesett. Ezt kihasználva az oroszok egészen Drinápolyig jutottak el, sőt Konstantinápoly alatt is megjelentek. A birodalom fővárosának elfoglalására azonban nem gondolhattak. Egyrészt azért, mert az angol flotta a szorosokban állt, másrészt Dibicsnek nem volt elég embere Konstantinápoly elfoglalásához. Igaz, nem is akarták az Oszmán Birodalom megszüntetését.

Amikor az orosz csapatok Konstantinápoly előtt álltak, akkor jelent meg Polignac francia miniszterelnök terve a Török Birodalom felosztásáról. Ebben egy Konstantinápolyig terjedő Görögországgal számolt, mely a szigeteket is magában foglalta volna. Oroszország a román fejedelemségeket, Szerbiát, Boszniát, Hercegovinát és Kis-Ázsiát kapta volna, Ausztriának pedig Dalmáciát szánta. Polignac nevében Európa átrendezése is szerepelt. Eszerint Németalföldön Franciaország (Belgium) és Poroszország (Hollandia) osztozott volna, s ez utóbbinak szánta Szászországot is. A Rajna bal partján ütköző államot tervezett, Nagy-Britannia pedig a holland gyarmatokat kapta volna. Polignac tervéhez Oroszország támogatására számított. A cár azonban nem fogadta el e szerinte kalandor tervet. Úgy vélte, hogy a birodalom fenntartása több haszonnal, mint kárral jár az oroszok számára, mert egy gyenge államot könnyebb befolyásolni. A cárt ebben a véleményében az általa a keleti kérdés vizsgálatára felállított speciális bizottság is megerősítette. A bizottságtól függetlenül a drinápolyi szerződést aláírók is erre a véleményre jutottak. Az 1829. szeptember 14-én megkötött béke ugyanis az orosz befolyást erősítette meg a Balkánon, s nem törekedett a birodalom felosztására. Ez a politika területi nyereséget jelentett számára a Duna deltájában és a Kaukázus vidékén. Az Oszmán Birodalmat kártérítésre kötelezte, s a hadisarc megfizetéséig megszállva tarthatta a dunai fejedelemségeket, melyek orosz védnökségét ismét megerősítették. A béke ezenkívül biztosította a szorosok megnyitását az orosz kereskedelmi hajók előtt s az orosz kereskedelem szabadságát a birodalomban.³⁸

A hatalmi ellentéteket már az orosz-török háború kiélezte, különösen Pétervár és London között. Egy angol-orosz konfliktus lehetősége is megjelent. Párizs azonban azt ajánlotta Angliának, hogy Oroszország kapjon cselekvési szabadságot a Duna mentén, egy francia-angol expedíciós sereget pedig küldjenek Moreába, így kényszerítve az egyiptomi csapatokat a térség kiűritésére. Brit hatásra Mohamed Ali 1828 augusztusában kivonta csapatait Moreából, s helyükre francia expedíciós erők érkeztek, míg a brit tiszteket és katonákat Görögország más területeire küldték.

A hatalmi ellentéteket igazán a drinápolyi béke élezte ki. Anglia tiltakozott ellene, Ausztria pedig azt sérelmezte, hogy elvágták a Duna torkolatától. Az igazi ok azonban az orosz befolyás megerősödése volt a Balkánon. Az ellentéteket az enyhítette, hogy I. Miklós elismerte az európai hatalmak illetékességét a görög ügyben, melyről 1830. február 3-án a londoni értekezlet döntött. Brit nyomásra elfogadták az önálló görög állam elvét, mert így vélték elkerülhetőnek Oroszország befolyását Hellászban. Az új állam határait az Arta folyó és a Volosz-öböl közti vonalon húzták meg. A Peloponnészoszi-félszigeten kívül még Rumélia déli része és Euboia tartozott az országhoz. A szigetek közül pedig a Kikládok kerültek a görög államhoz, melynek területe 47 516 km², lakóinak száma pedig 753 400 volt. Elsősorban az orosz befolyástól rettegő Angliának volt köszönhető, hogy ilyen kicsire sikerült az ország, jóllehet a Török Birodalomban és a britekhez tartozó szigeteken kb. háromszor ennyi görög élt.

Az oroszok az autonómiát támogatták, végül elfogadták a független görög királyságot. Ez azzal magyarázható, hogy számukra ez a térség nem volt olyan jelentős, mint a dunai fejedelemségek, Szerbia vagy Bulgária, ahol orosz befolyás érvényesült. A görög függetlenséget 1832-ben a Porta is elismerte.

Az új, független Görögország alkotmányos királyság lett, de hátra volt annak eldöntése, ki legyen az uralkodó. Kapodisztriasz elnök szívesen látta volna magát ebben a szerepben, de őt 1831 októberében megölték. A nagyhatalmak úgy vélték, hogy a belső ellentétek miatt hazai jelölt nem jöhet szóba. Először a Szász-Koburg házából származó

Lipótnak ajánlották fel a koronát, aki azonban ezt nem fogadta el. I. Lajos bajor király második fia, az akkor 10 esztendőös Ottó azonban már sikeres jelölés volt, s 1832-ben I. Othon néven ő lett az uralkodó.³⁹

S bár a görögök szabadságharcukkal és a függetlenségükkel sokat veszítettek, mivel a birodalomban árulónak tekintették őket, s elvesztették politikai, gazdasági befolyásukat,⁴⁰ a független görög állam létrejötte mégis a nemzetközi élet egyik fontos problémájának a lezárását jelentette. A nemzetközi ügyek azonban még átmenetileg sem zárultak le. A harmincas években ugyanis igazi nagyüzem volt a nagyhatalmi diplomáciában.⁴¹

Jegyzetek

- 1 E tanulmány egy, a 19. század diplomáciatörténetéről készülő könyv egyik fejezete. A könyv és ez a tanulmány is OTKA-támogatást kapott.
- 2 A kifejezés először 1839-ben fordult elő egy, a Portához intézett francia diplomáciai jegyzékben.
- 3 A Balkán, Konstantinápoly és a Fekete-tenger szorosai, Egyiptom és a Közel-Kelet egyaránt részei voltak a keleti kérdésnek.
- 4 A béke megváltoztatta az erőviszonyokat a Fekete-tenger mentén: az oroszok megszerezték Kercs és Jenikálé erődeit, s fennhatóságuk alá került a Bug és a Dnyeper közti térség. A Fekete-tenger szorosai megnyitották az orosz kereskedelmi flotta előtt, s Oroszország a nyugati hatalmakhoz hasonló kiváltságokat szerzett a Török Birodalomban. Jogot kapott, hogy beavatkozzon a keresztény lakosság érdekében. A béke azonban újabb orosz ambíciót szült: II. Katalin görög tervét, amely a Bizánci Birodalom helyreállítását jelentette volna, természetesen orosz vezetéssel.
- 5 A 18. század végéig a franciák nem akartak török területeket szerezni, mivel a birodalom a Habsburgok elleni küzdelemben Párizs szövetsége volt. A térség gazdasági szempontból is fontos: Izmir, Bejrut, Szaloniki voltak a francia kereskedelem központjai, de Algírban, Tuniszban s Tripoliban is létesültek telepek. Franciaország különleges gazdasági, kereskedelmi jogokat élvezett, melyeket az 1535-ben, az 1604-ben, s az 1740-ben kiadott kapitulációk biztosítottak. A 18. század végén az angolok elleni hatalmi küzdelemnek rendelték alá a török kapcsolatokat. A hétéves háborúban elveszett India visszaszerzéséhez, s egy nagyobb szabású gyarmati vállalkozáshoz Egyiptom látszott a legjobb kiindulási pontnak. A dél-francia városok, főleg Marseille számára gazdasági lehetőségeket is kínált a térség. S végül a Direktórium számára jó alkalom volt, hogy a túlságosan is népszerű, s 1797 decembere óta Párizsban ténlenkedő Napóleontól megszabaduljanak.
- 6 Rosztopcsin orosz kancellár 1800. október 2-i javaslata szerint a dunai fejedelemségek, Bulgária, Rumélia és Konstantinápoly Oroszországhoz kerültek volna, Egyiptomot Franciaországnak szánta, Szerbiát, Boszniát és Makedóniát Ausztriának, Görögországot és a szigetek pedig függetlenek lettek volna.
- 7 A terv szerint a 35 ezer fős francia sereg lehajózik a Dunán Ulmból a Fekete-tengerre, az Azov-tengeren át felmegy a Donon, átmegy a Volgához, lemegy a Kaszpi-tengerhez, ahol ugyanakkora orosz sereg várja a Masséna tábornok vezette franciákat. Az egyesült hadak Afganisztánon és Perzsián át menetelnek Indiába. 1801. március elején egy kozák csapat Orlov tábornok vezetésével útnak indult. A terv azonban megghiúsult, mivel 1801. március 23-án I. Pált megölték.
- 8 1806-ban orosz–török háború kezdődött a Balkánon.
- 9 Sebastiani tábornok, Napóleon közel-keleti szakértője a Moniteur, a császár lapjának egyik 1803. januári számában arról írt, hogy 6 ezer francia katona elég lenne Egyiptom visszaszerzésére.
- 10 1807. május 4-én Finkensteenben (Kelet-Poroszország) írták alá a francia–perzsa szerződést, amelyben Párizs kötelezettséget vállalt, hogy tiszteket és fegyvereket küld Perzsiának, a perzsák pedig támadást indítanak az oroszok ellen a Kaukázus irányában. Gardane tábornok egy Indiába vezető felvonulást tanulmányozott Teheránban, számítva a perzsákra és a törökökre.
- 11 Ezt magyarázhatja, hogy a felkelés keresztény atrocitásokkal kezdődött: a Peloponnészosz 40 ezer muzulmánjából 15 ezret mészároltak le.
- 12 A Jón-tengerben fekvő hét szigetről – Korfu, Paxo, Santa Maura, Kefalónia, Ithaka, Zákinthosz, Kithira – van szó az albán, a livádiai és a moreai partok között.
- 13 Az oroszok nem rajongtak azért, hogy Szerbia Ausztriához kerüljön. Bécset viszont már az is nyugtalanította, ha a dunai fejedelemségekben orosz csapatok jelentek meg. Egyiptomot London és Párizs egy-

- aránt akarta. Az egyesült Németországot pedig nem csupán a Balkán feletti befolyás, de a kis-ázsiai területek is érdekelték.
- 14 Az elnevezés eredete: Konstantinápolyban a világítótorony, azaz a fanar környékén lakott a legtöbb görögkeleti vallású keresztény. A fanarióta nem minden esetben jelentett görög származást, hiszen az elgörögösödött román, albán vagy olasz családokat szintén ezzel a névvel illették.
 - 15 Ezt nyelvtudásuknak – főleg francia – köszönhették, mivel a Korán állítólag tiltotta, hogy a mohamedán hitre át nem tért népek nyelvét az igazhitűek megtanulják. De van, aki a törökök restségével magyarázza a nyelvtudás hiányát.
 - 16 Tevékenysége a 18. század végi görög kulturális újjászületés része volt. Görög nyelvű munkák jelentek meg Európa-szerte. II. József 1783-ban engedélyezte görög nyelvű könyvek kiadását.
 - 17 Az osztrák rendőrség letartóztatta, átadta a törököknek, akik megölték őt.
 - 18 1812-ben angol hatásra jött létre egy társaság. 1813 a Hotel Grec születése Párizsban.
 - 19 Emmanuil Xantosz, Atanasiosz Cakalov, Nikolaosz Szkufosz.
 - 20 A Korfun született politikus előbb orvosi végzettséget szerzett, majd 1800-ban Kefalónia és Ithaka kormányzója lett. Az orosz–török fennhatóság idején kül- és belügyminiszeri posztot töltött be. A tiltsi béke után Pétervárra költözött, s 1811-től bécsi követként szolgálta I. Sándort. Részt vett a bécsi kongresszuson, ott volt a párizsi békénél, majd 1816-tól Nesselrode mellett külügyi államtitkárként dolgozott.
 - 21 Az egykori havasalföldi vajda fia. Oroszországban nevelkedett.
 - 22 Szabad parasztsaládból származott. 1780-ban mint pandúrparancsnok az oroszok oldalán vett részt a törökök elleni háborúban. (A pandúrok elsősorban Olténiában működtek a kirdzsali rajtaütések ellen. Szabad parasztok voltak, s a hadkötelezettség mellett földet műveltek. Ez utóbbiért fizetést és adókedvezményt kaptak. 1811-ben létszámuk elérte a 6 ezer főt.) Vladimirescu hamarosan Closani alprefektusa lett, s a bojárok első rétegébe emelkedett. Sikeres üzletemberré vált, s mint marhakereskedő a Habsburg Birodalommal is üzletelt.
 - 23 Miloš Obrenović kivégeztette őt, amikor 1817 júliusában visszatért Szerbiába.
 - 24 A két felkelés 1821. március végén Bukarestben egyesült. A találkozás azonban fényt derített a két mozgalom eltérő céljaira.
 - 25 Ez már közvetlenül a bécsi rendezés után megnyilvánult Nesselrode körlevelében, melyben tudatta az európai hatalmakkal, hogy a Török Birodalmat Oroszország az európai szövetségen kívül állónak tekintti. Belgrádban orosz konzulátust hoztak létre, Obrenović Milošt Szerbia fejedelemének ismerték el.
 - 26 Lützow gróf osztrák és Strangford lord brit követekről van szó, akik Sztroganovot megpróbálták lebeszélni a szakításról.
 - 27 Olyan hírességek támogatták a görög ügyet, mint Goethe, Chateaubriand, Shelley vagy Byron, aki Misszolonghiban halt meg 1824-ben. Delacroix híres képe a Chiosz-szigeti mészárlásról szintén közvéleményformáló volt. A számos görögbarát társaság pénzt, fegyvert küldött, s önkéntesek érkeztek a felkelők segítségére. A híres önkéntesek között Byron mellett meg lehet említeni a napóleoni hadsereg egykori tisztjét, az Athént védő Fabvier ezredest, vagy Lord Cochrane brit admirálist, aki már Chile és Brazília függetlenségi harcát is segítette.
 - 28 Kapodisztriasz mellett az orosz külügyek irányítója volt. Protestáns rajnai német családból származott, s már az apja is az orosz adminisztrációban dolgozott.
 - 29 A keleti fejedelemség Attikát és Thesszáliát foglalta volna magában, a nyugati Epiruszt, a déli pedig Moreát (Peloponnészosz) és Krétát.
 - 30 Az orosz kezdeményezés azért volt meglepő, mert az 1823 októberében Czernowitzban megtartott orosz–osztrák találkozón még változatlanul azt hangsúlyozták, hogy Pétervár csupán a dunai fejedelemségek kiűzését kéri a Portától.
 - 31 Az Epidauruszban elnökké választott Mavrokordatosz mellett Kunturiotisz és Kolokotronisz körül alakult ki hatalmi centrum, melyek a központi hatalom létrejöttét akarták megakadályozni.
 - 32 A görög kormány Euboiá szigetére vonult vissza.
 - 33 Az orosz védnökségét a dunai fejedelemségekben sértette az, hogy a törökök 1821-ben megszállták a térséget. A VIII. cikkely pedig belső ügyekben autonómiát adott Szerbiának.
 - 34 Franciaország hívei az Orleans-i házból való uralkodót szerettek volna Görögország trónjára.
 - 35 A román fejedelemségek szempontjából fontos volt annak elismerése is, hogy a fejedelmeket 7 évenként választják (Tudor Vladimirescu felkelése eredményeként a török megszüntette a fanarióták uralmát, s hazai fejedelmeket állított a trónra), s megszüntette a török kereskedelmi monopóliumot. Szerbia autonómiáját erősítette az a cikkely is, amely megtiltotta a muzulmánoknak, hogy a belgrádi pasalik területén éljenek, a helyőrségeket kivéve.

- 36 1827 augusztusában váratlanul meghalt.
- 37 A háború másik színtere Kis-Ázsia volt, ahol Paszkevics Erzerumot foglalta el.
- 38 Az akkermáni szerződéshez képest a dunai fejedelemségeknél annyi változás volt, hogy a fejedelmeket nem 7 évre választották, hanem élethossziglan. Előírták ezenkívül a Duna bal partján található török erődök megsemmisítését, a fejedelemségek pedig helyi rendfenntartó alakulatokat hozhattak létre. A béke megerősítette Szerbia autonómiáját is. Drinápolyban került először szóba a bolgár kérdés (Szulisztra ostrománál jelentős szerepet játszottak az oroszok oldalán), lehetővé téve számukra az Oroszországba való menekülést. A háború után valóban tömeges áttelepülés történt Besszarábiába.
- 39 Mivel kiskorú volt, egy régenstanács működött mellette. Ottó 1833 februárjában érkezett meg Nauplionba, az első fővárosba, majd 1835-ben Athénbe költözött a kormány.
- 40 A bankvilágban az örmények kerültek a helyükre, a kereskedelemben pedig a bolgárok.
- 41 E tanulmány megírásához az alábbi irodalmat használtuk fel: *Ancel, Jacques*: Manuel historique de la question d'Orient, 1792–1925. Librairie Delagrave, Paris, 1926.; *Uő.*: Peuples et Nations des Balkans. Géographie politique. Armand Colin, Paris, 1930.; *Arató Endre*: A külpolitika hatása a balkáni népek nemzeti felszabadító mozgalmára a XIX. században. Századok, 1967/3–4.; *Uő.*: Kelet-Európa története a 19. században I. Tankönyvkiadó, Budapest, 1971.; *Benke József dr.*: Az arabok története. A kezdetektől a függetlenné válásig. Tankönyvkiadó, Budapest, 1986.; *Borsi-Kálmán Béla*: Nemzetfogalom és nemzetstratégiák. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti törekvések kapcsolatának történetéhez. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.; *Caron, Jean-Claude-Vernus, Michel*: L'Europe au XIXe siècle. Des nations aux nationalismes 1815–1914. Armand Colin, Paris, 1996.; *Diószegi István*: A hatalmi politika másfél évszázada, 1789–1939. História könyvtár, Budapest, 1994.; *Djordjević, Dimitrije*: Révolutions nationales des peuples balkaniques 1804–1914. Beograd, 1965.; *Driault, E.*: La Question d'Orient. Paris, 1914.; *Fugier*: La révolution française et l'empire napoléonien. Hachette, Paris, 1954.; Histoire des relations internationales IV. szerk.: *Renouvin, Pierre.*; *Grimberg, Carl-Svanström Ragnar*: La révolution industrielle: luttes des classes et nationalismes. Histoire universelle 10. Marabout, Verviers, 1983.; *Horváth Jenő*: A Szent Szövetségtől a Népszövetségig. A modern világ története 1815–1820. Budapest, 1935.; *Jelavich, Barbara*: A Balkán története, I. kötet. 18. és 19. század. Osiris-2000, Budapest, 1996.; *Uő.*: St. Petersburg and Moscow. Tsarist and Soviet Foreign Policy, 1814–1974. Indiana University Press, Bloomington, London, 1974.; *Niederhauser Emil*: Nemzetek születése Kelet-Európában. Kossuth, Budapest, 1976.; *Ponteil, Félix*: Histoire générale contemporaine du milieu du XVIIIe siècle à nos jours. Dalloz, Paris, 1973.; *Renouvin, Pierre*: Histoire des relations internationales tome V. Le XIXe siècle I. de 1815 à 1871. L'Europe des nationalités et l'éveil de nouveaux mondes. Paris, 1954.; Histoire diplomatique, 1815–1914. Conférences de M. le professeur P. Renouvin, Paris, 1930.; *Seignobos, Charles*: Histoire politique de l'Europe contemporaine. Évolution des partis et des formes politiques, 1814–1896. Armand Colin, 1908.; *Szász Erzsébet* (fordította, sajtó alá rendezte): A Hét Sziget Köztársaság és Kapodisztriasz. Dokumenta Historica 20. Szeged, 1995.; *Szeriosz, Babanászisz*: Az 1821-es görög forradalom és a kapitalizmus fejlődése Görögországban. Századok, 1983/4. 804–821.; *Urbán Aladár* (szerk.): Nyugat-Európa és Amerika 1789–1918. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. 1/1. kötet, Tankönyvkiadó, Budapest, 1970.